

Mykola Lytvyn

Center for Ukrainian-Polish Relations Research

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1010-2329

Депортації на українсько-польському пограниччі 1944–1951 років як об’єкт та суб’єкт культурної пам’яті, історичної політики

Deportations in the Ukrainian-Polish Borderlands 1944–1951 as an Object and Subject of Cultural Memory and Historical Policy

Abstract

The problem of cultural memory of Ukrainians deported from the Polish-Ukrainian borderlands has been actualized, and the historical policy of the authorities of independent Ukraine and Poland regarding the neutralization of the legacy of violence and traumatic memory has been analyzed. It is argued that the deportations of Ukrainians from Lemkivshchyna, Nadsiannia, and Kholmshchyna in 1944–1951 became a repressive instrument of the national policy of the communist regimes of the USSR and Poland, serving as a means of punishment (administrative and criminal). The author agrees with the conclusion of Polish historian Grzegorz Motyka that the “Vistula” deportation action of 1947 constituted ethnic cleansing organized by the Polish communist authorities against Ukrainians. The commemorative measures of Ukrainian authorities and civil society regarding the honoring of memory markers (places) of the deported in Ukraine and Poland are demonstrated.

Keywords: Ukraine, Poland, Soviet Union, deportations, repressions, cultural memory, historical policy.

Депортації, як відомо, були і є засобами репресій, інструментом національної політики тоталітарних і авторитарних режимів. Нагадаю, що їх віддавна використовували правителі імперської Росії: насильно виселялися із Запорізької Січі вільнолюбні

козаки, масово депортовувалося населення прифронтових територій у роки Першої світової війни, наприклад із Холмщини¹. Наступне широкомасштабне виселення – насамперед поляків (9,8 тис.), а також українців (7,1 тис.) організували у листопаді 1942 р. – серпні 1943 р. уже нацисти, започаткувавши стихійні міжнаціональні відплатні акції, до яких долучилися польська і українська самооборона². Указану практику продовжено неоімперською владою СРСР напередодні, у час та після Другої світової війни: лише з України в 1936–1952 рр. на сталінські спецпоселення вивезено більше півмільйона „неблагонадійних” – українців, поляків, німців, кримських татар, греків і навіть сотні італійців. Лише із Закерзонського пограниччя у 1944–1951 рр. виселено щонайменше 700 тис. українців. Кремлівські верховоди наприкінці війни депортували із німецько-польського прикордоння більше 2 млн німців, куди невдовзі підселили кількасот тисяч депортованих у 1944–1947 рр. українців і поляків із Галичини. На жаль, сталінський план переділу кордонів, а відтак депортацій місцевого населення на конференціях у Тегерані, Ялті, Потсдамі підтримали союзники – керівники США, Великобританії, Франції³. А тому дуже хотілося би, щоб аналогічні демографічні трагедії, втрати культурно-історичної спадщини не повторилися нині на сході та півдні воюючої України.

У 2024 р. відбулися наукові та громадські заходи, приурочені до 80-ліття початку масових депортацій українців із Надсяння,

¹ U. Makar, M. Hornyi, V. Makar, A. Saliuk, *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmshchynskoho pidliashchynskoho ukrainskoho (1915–1947)*, Chernivtsi 2011, t. 1, s. 135–173.

² *Ukrainski zhertvy Kholmshchyny i pivdennoho Pidliashchia u 1939–1944 rr.*, red. I. Halahida, M. Ivanyk, Ukrainyskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2021, s. 69; *Pohrom. Hrubeshivshchyna, vesna 1944*, red. I. Halahida, M. Ivanyk, Ukrainyskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2015, s. 13–16; *Pidsumkove komiunike [v:] Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*, Varshava 2006, t. 10, s. 360.

³ V. Kitsak, M. Lytvyn, *Problema ukrainsko-polskoho pohranychchia v roky Druhoi svitovoi viiny: brytanski, polski, amerykanski ta radianski vyklyky [v:] Ukrainski markery v istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, red. M. Lytvyn, Universytetska knyha, Lviv–Sumy 2024, s. 157–190.

Лемківщини і Холмщини в УРСР, які були організовані тоталітарними владами Польщі та СРСР. Услід за першою акцією (1944–1946) проведено депортаційну операцію „Вісла” (1947). У час коригування нового польсько-радянського кордону 1951 р. завершено насильницьке виселення українців, поляків і євреїв із прикордоння. Указані події досі є об’єктом дискусій як політиків, так і науковців, які прагнуть включити „голоси” скривджених (вийти із „забуття” до публічного простору) до ширшого історичного гранднаративу.

Комісія з переслідування злочинів проти польського народу Інституту національної пам’яті Польщі (ІНП) 28 листопада 2023 р. несподівано опублікувала заяву про закриття слідства у справі операції „Вісла”. Слідство польських правників дійшло висновків, що масова евакуація близько 140 тис. польських громадян української, лемківської та польської національностей, здійснена у 1947 р. комуністичною владою Польщі, „мала превентивно-захисний, а не репресивний характер”. Окрім того, ІНП призупинив слідство в цій справі через „виникнення тривалої перешкоди, що перешкоджає провадженню, у вигляді неможливості отримати докази з документів, що зберігаються на території Російської Федерації та України, необхідні для доповнення доказів і завершення провадження”⁴. Рішення Інституту викликало обурення та критику серед фахових польських і українських істориків та представників української громадськості в Польщі. Об’єднання українців у Польщі, з ініціативи якого було розпочато розслідування злочинної операції „Вісла”, 30 листопада 2023 р. направило до ІНП заяву про оскарження результатів слідства 2012–2022 рр., в якому не враховано величезного наукового доробку польських та українських істориків, напрацьованого за останні 30 років і опублікованого, зокрема, в ІНП Польщі.

⁴ A. Verkhovetska, „Tse rishennia superechyt istorychnii pravdi ta pravu”: v Ukraini ta Polshchi hostro krytykuiut rishennia polskoho Instytutu natsionalnoi pamiaty pro pryypynennia rozsliduvannia operatsii „Visla”, <https://naszwybir.pl/akcja-wisla> [dostup: 16.11.2026].

Указане рішення Інституту засудили провідні польські науковці та шановані громадські діячі, які надіслали відкритий лист маршалку Сейму Республіки Польща (РП) Шимонові Головні (Szymon Franciszek Hołownia) і маршалці Сенату РП Малгожати Кідава-Блоньській (Małgorzata Maria Kidawa-Błońska), заявивши:

Рішення, прийняте прокурором ІНП, та аргументація, яка його обґрунтовує, підважують як права українців як громадян Польщі, так і досягнення в процесі польсько-українського примирення та порозуміння. Польсько-українське примирення, яке є основою спільності інтересів польської й української націй, особливо важливе у контексті боротьби з російською агресією в Україні. Дії ІНП й антиукраїнських середовищ суперечать також – стосовно політики переслідування в комуністичний період громадян, що походять з української меншини, лемків – висновкам багатьох польських та українських істориків, які присвятили цим питанням важливі публікації.

Ми висловлюємо свій рішучий протест також і тому, що рішення та його обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам'яті, суперечать історичній правді, базуються на фальшивих передумовах, а яко єдине достовірне історичне джерело Слідчий відділ ІНП визнає і рясно цитує вибірково підібрані документи, опубліковані комуністичною владою ПНР (sic!), повністю заперечуючи здобутки польських істориків.

Інститут національної пам'яті є органом Польської Держави, статутним завданням якого є „провадити розслідування нацистських та комуністичних злочинів, зокрема злочинів, скоєних проти осіб польської національності або польських громадян інших національностей, вчинених у період з 8 листопада 1917 року по 31 липня 1990 року”. Натомість ІНП визнав, що примусова депортація українців, здійснена силовими структурами комуністичної Польщі, позбавлення їх домівок, нажитого майна, терор, знищення інституцій та розпорошення з метою національної асиміляції, здійснена для „остаточного вирішення українського питання”, була прикладом гуманізму і навіть відповідала потребам та очікуванням депортованих. До цього аргументу не дійшла навіть комуністична влада ПНР.

У процесі слідства прокурор ІНП визнав за доцільне повністю знехтувати глибокими дослідженнями польських істориків. Всупереч очевидним історичним фактам, він не знайшов підстав для висновку, що переселення в рамках акції „Вісла” було злочином проти людяності та комуністичним злочином.

Припинення розслідування акції депортації 1947 року, яка була сталінським злочином, скоєним проти польських громадян, що

походять з української меншини, лемків, а також проти групи етнічних поляків зі змішаних сімей, є виправданням комуністичного злочину в розумінні закону про ІНП, і тим самим якнайправдоподібніше свідчить про порушення цього закону... Більше того, обґрунтовуючи рішення ІНП, прокурор проігнорував ухвалу Сенату РП 1990 року, декларації польських президентів, зроблені в контексті річниць акції „Вісла”, заяви уповноваженого з прав людини про злочинний характер цієї акції, і, зрештою, цілу вже бібліотеку праць польських та українських істориків (зокрема опублікованих до 2016 року Інститутом національної пам’яті), які аналізують генезу, перебіг і наслідки, й однозначно свідчать, що акція „Вісла” була злочином, зокрема злочином проти людяності... В демократичній державі неприпустимо нехтувати громадянськими правами, порушувати законодавство заради меркантильних політичних потреб. Засуджуючи рішення й обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам’яті стосовно акції „Вісла”, ми стаємо на бік усіх тих, для кого важлива повага до правди й елементарне почуття справедливості⁵.

Вказаний лист підписали: Адам Бальцер (Adam Balcer), Едвін Бендик (Edwin Bendyk), Богуміла Бердиховська (Bogumiła Berdychowska), Юстина Бяловонс (Justyna Białowas), Мартина Богачик (Martyna Bogaczyk), Влодзімеж Богачик (Włodzimierz Bogaczyk), Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski), Іза Хруслінська (Iza Chruslińska), Пршемислав Чаплінський (Przemysław Czapliński), Анна Домбровська (Anna Dąbrowska), Томаш Достатний (Tomasz Dostatni), Роман Дрозд (Roman Drozd), Аґата Фіют-Дудек (Agata Fijuth-Dudek), Рафал Дзенсьоловський (Rafał Dzieciołowski), Анна Енгелькінґ (Anna Engelking), Марія Фредро-Смоленська (Maria Fredro-Smoleńska), Анджей Фрішке (Andrzej Friszke), Гжеґож Гауден (Grzegorz Gauden), Костянтин Геберт (Konstanty Gebert), Ганка Групінська (Hanka Grupińska), Ігор Галаґіда (Igor Hałagida), Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk), Аґнешка Голланд (Agnieszka Holland), Гжеґож Грицюк (Grzegorz Hryciuk), Єжи Іллґ (Jerzy Illg), Божена Івашкевич-Вроніковська (Bożena Iwaszkiewicz-Wronikowska), Аґнешка Ячинська (Agnieszka Jaczyńska),

⁵ I. Khruslinska, *Aktsiia „Visla” bula zlochynom proty liudianosti*, <https://zbruc.eu/node/117125> [dostup: 16.11.2026].

Вітольд Клаус (Witold Klaus), Марта Коваль (Marta Kowal), Марцін Куля (Marcin Kula), Григорій Купріянович (Grzegorz Kuprianowicz), Данута Куронь (Danuta Kuroń), Пьотр Лещинський (Piotr Leszczyński), Даріуш Лібьонка (Dariusz Libionka), Агнешка Ліпська-Онишкевич (Agnieszka Lipska-Onyszkiewicz), Магдалена Лазаркевич (Magdalena Łazarkiewicz), Гелена Лучиво (Helena Łuczywo), Войцех Маньковський (Wojciech Mańkowski), Анджей Менцвель (Andrzej Mencwel), Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), Ядвіґа Новаковська (Jadwiga Nowakowska), Войцех Онишкевич (Wojciech Onyszkiewicz), Гжегож Пац (Grzegorz Pac), Ельжбета Петрайтіс-О'Нейл (Elżbieta Petrajtis-O'Neill), Яцек Пехота (Jacek Piechota), Бартош Пехович (Bartosz Piechowicz), Мацей Пьотровський (Maciej Piotrowski), Ян Пісулінський (Jan Pisuliński), Моніка Платек (Monika Płatek), Славомір Полешак (Sławomir Poleszak), Кшиштоф Подемський (Krzysztof Podemski), Катажина Пшиборська (Katarzyna Przyborska), Данута Пшивара (Danuta Przywara), Адам Пулавський (Adam Puławski), Єжи Рейт (Jerzy Rejt), Павел Решка (Paweł Reszka), Анна Роснер (Anna Rosner), Анджей Роснер (Andrzej Rosner), Малґожата Рухневич (Małgorzata Ruchniewicz), Кшиштоф Рухневич (Krzysztof Ruchniewicz), Адам Зауер (Adam Sauer), Маріуш Сава (Mariusz Sawa), Славомір Сераковський (Sławomir Sierakowski), Мірослав Скірка (Mirosław Skórka), Магдалена Семчишин (Magdalena Semczyszyn), Анджей Северин (Andrzej Seweryn), Євгеніуш Смоляр (Eugeniusz Smolar), Гражина Станішевська (Grażyna Staniszevska), Кшиштоф Становський (Krzysztof Stanowski), Станіслав Степень (Stanisław Stępień), Томаш Стрик (Tomasz Stryjek), Даріуш Шимчиха (Dariusz Szymczycha), Патріція Тшещинська (Patrycja Trzeszczyńska), Магдалена Туллі (Magdalena Tulli), Петро Тима (Piotr Tyma), Марек Вільчинський (Marek Wilczyński), Мірослав Влеклий (Mirosław Wlekły), Рафал Внук (Rafał Wnuk), Пьотр Вуйцик (Piotr Wójcik), Даміан Вуттке (Damian Wuttke), Роман Висоцький (Roman Wysocki), Кристина Захватович-Вайда (Krystyna Zachwatowicz-Wajda), Маріуш Зайончковський (Mariusz Zajączkowski), Адам Зьолковський (Adam

Ziółkowski), Гелена Датнер (Helena Datner), Кристина Янда (Krystyna Janda), Міхал Клінгер (Michał Klinger), Мая Коморовська (Maja Komorowska), Агнешка Коритковська (Agnieszka Korytkowska), Іренеуш Кшемінський (Ireneusz Krzemiński), Роман Куркевич (Roman Kurkiewicz), Ханна Махінська (Hanna Machińska), Ксаверій Півоцький (Ksawery Piwocki), Анда Роттенберг (Anda Rottenberg), Ельжбета Смулкова (Elżbieta Smułkowa), Малгожата Шейнерт (Małgorzata Szejnert), Анна Вольф-Повенська (Anna Wolff-Powęska), Адам Буяк (Adam Bujak), Єва Кулік-Белінська (Ewa Kulik-Bielińska), Пьотр Стшалковський (Piotr Strzałkowski), Анджей Яцек Блікле (Andrzej Jacek Blikle), Ян Яблковський (Jan Jabłkowski), Ярослав Холодецький (Jarosław Chołodecki), Леслав Ющишин (Lesław Juszczyzyn). Вказану позицію документально обґрунтовано у новітніх публікаціях наших польських колег із Інституту політичних студій Польської академії наук⁶.

Матеріали розслідування юристів ІПН заперечили також представники Українського історичного товариства у Польщі:

У ході розслідування не було виявлено підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином. Обґрунтування прокурором ІПН цієї тези суперечить елементарним історичним знанням про акцію „Вісла”, що містяться в численних наукових історичних дослідженнях, а також нормам правової держави. Вона суперечить ухвалі Сенату Республіки Польща від 1990 року, яка засуджує акцію „Вісла”, „в якій був застосований принцип колективної відповідальності, характерний для тоталітарних систем”. Так само засвідчив у 2002 році президент Польщі Александр Квасневський: „Вона [акція „Вісла”] стала просто символом усього зла, яке завдала тодішня комуністична влада українському населенню в Польщі”, та визнав, що її виправдання пролиттям польської крові „є не тільки помилковим, але й просто етично неприйнятним”. У свою чергу, президент Лех Качинський у 2007 році вважав акцію „Вісла” такою, що „суперечить фундаментальним правам людини”.

⁶ Gr. Motyka, *Akcja „Wisła”* '47. *Komunistyczna czystka etniczna*, Warszawa 2023; Gr. Motyka, T. Stryjek, M. Zajczkowski, *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, Warszawa 2020.

Акція „Вісла” є актом репресій, здійсненим без жодних правових підстав. Формально Республіка Польща у 1947 році була конституційною державою. Тому влада і підпорядковані їй державні органи були зобов’язані діяти в рамках закону. Однак рішення про депортацію українського населення було прийнято з його порушенням. Аргументація, що депортація українського населення була викликана необхідністю боротьби з українським підпіллям, не відповідає історичній правді. Адже не випадково комуністична влада в жодному іншому випадку боротьби з антикомуністичним підпіллям не використовувала масові виселення чи переселення цивільного населення як засіб боротьби.

Акція виселення, яку здійснювали підрозділи Війська Польського, частини Корпусу внутрішньої безпеки, що входили до складу оперативної групи „Вісла”, фактично мала характер депортації українського населення з метою його асиміляції. Офіцери Війська Польського незаконно виконували стосовно громадян Республіки Польща української національності функції органу державної адміністрації. Передача військовій владі функцій цивільних органів адміністративної влади формально могла настати в Польщі у 1947 році лише в період воєнного стану, з дотриманням суворо визначеної законом процедури. Тим часом з 17 грудня 1945 року в Польщі не діяв ні воєнний, ні надзвичайний стан, який би наділяв надзвичайними повноваженнями армію, органи державної безпеки та державну адміністрацію.

У польському кримінальному праві не існувало покарання колективною депортацією. Суди в Республіці Польща – як цивільні, так і військові, – не могли винести вирок про примусове виселення, вивезення в іншу віддалену місцевість та постійне проживання у визначеному місці під наглядом органів державної безпеки. Незважаючи на це, українське населення, яке залишилося в Польщі після масових депортацій з Польщі до СРСР у 1944–1946 роках, у 1947 році змусили покинути рідну місцевість, незаконно позбавили особистої свободи, що поєднувалося з психічними та фізичними тортурами. Під час операції „Вісла” було також привласнення рухомого і нерухомого майна, що належало вселеним родинам. Руїнування їхньої спадщини, особливо церков і цвинтарів, було для них черговою – після виселення – формою репресій і приниження.

На західних і північних теренах української родини не мали можливості вибору місця проживання. Вони мусили замешкати там, куди були скеровані адміністрацією, зокрема в непридатних для проживання об’єктах. Водночас були непоодинокі випадки релокацій, якщо адміністрація вважала, що кількість українських родин у місці поселення є надто великою. Виселені українці перебували під постійним наглядом органів безпеки та цивільної міліції... У ході кампанії виселення

та примусового поселення українського населення на західних і північних теренах підрозділи Війська Польського, органи державної безпеки та державної адміністрації вчиняли численні злочини, відповідальність за які була передбачена чинним у 1947 році Кримінальним кодексом. Якщо покарання комуністичною владою без жодних правових підстав майже 150 тисяч громадян держави депортацією з їхньої Малої Батьківщини не було комуністичним злочином, то чим власне воно було?

На нашу думку, прокурор ІНП, обґрунтовуючи припинення слідства у справі акції „Вісла”, виправдав всупереч Закону про ІНП та чинному законодавству Республіки Польща комуністичний злочин...⁷.

Заяву підписали: Аліна Баціц, Вітольд Бобрик, Рафал Дидич, Богдан Гальчак, Ігор Галагіда, Маріуш Гумецький, Ольга Кіх-Маслей, Тетяна Колодинська, Марек Козубель, Ростислав Крамар, Ігор Ксенич, Григорій Купріянович, Олександр Маслей, Марко Мельник, Юрій Рейт, Мирослав Скірка, Ярослав Сирник, Аркадій Трохановський, Петро Тима, Роман Висоцький, Ростислав Жерелик.

Заяви зарубіжних колег підтримали науковці відділу „Центр дослідження українсько-польських відносин” Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, які теж вважають, що депортаційну акцію „Вісла” 1947 р. необхідно трактувати як етнічну чистку, яку організували комуністичні режими СРСР, Польщі та Чехословаччини.

Зрозуміло, що тема депортації ще не вичерпала археографічний потенціал. Донедавна більшість дослідників подавала депортаційну операцію „Вісла” 1947 р. як виключно злочинну акцію польського комуністичного режиму. Однак документи засвідчують, що акція „Вісла” (перша назва „Схід”, близько 150 тис. депортованих) проводилася за участі польських репресивних органів та війська паралельно з аналогічними депортаційними операціями „Захід” (західні області УРСР, понад 77 тис. депортованих) і „Південь” (південні області УРСР і Молдова). Того ж 1947 р. переселено 33 тис. чехів із Волині і 12 тис. русинів-

⁷ *Yakshcho aktsiia „Visla” ne zlochyn – shcho zh todi zakon?*, https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTL-N17akagj2l9kUx38E [dostup: 16.11.2026].

українців зі Східної Словаччини до Волині⁸. Згодом проведено ще й операцію „Північ”. Режисером цих злочинних операцій виступило керівництво СРСР, а комуністичні влади Польщі та Чехословаччини були їх сумлінними виконавцями.

Дуже би хотілося, аби до міждисциплінарних студій реально долучилися правники-міжнародники, які здебільшого ігнорують ініціативи істориків. Натомість вони мали би комплексно проаналізувати тогочасне національне законодавство СРСР/Росії, ПНР, Чехословаччини, а також міжнародно-правові акти: IV Гаазьку конвенцію про закони і звичаї на Суходолі (18 жовтня 1907 р.), Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (9 грудня 1948 р.), Римський статут міжнародного кримінального суду (17 липня 1998 р.), Резолюцію Ради безпеки ООН № 780 щодо етнічних чисток (6 жовтня 1992 р.). Отже, ураховуючи етнополітичні та правові аспекти масових депортацій з українських етнічних теренів, можемо ствердити, що їх потрібно кваліфікувати злочином проти людяності комуністичних влад СРСР і Польщі, оскільки вони мали примусовий характер, стосувалися групи населення за національною ознакою, проводилися за відсутності правових підстав і спричинили умисне психологічне і фізичне страждання родин, включно з малолітніми дітьми і людьми похилого віку. Що ж до операції „Вісла” 1947 р. – завершальної масової депортації тоталітарних режимів, – то її необхідно класифікувати не лише злочином проти людяності, воєнним злочином, а й етнічною чисткою, етноцидом комуністичних режимів, бо вона мала за мету примусове вигнання населення окремої етнічної групи з визначеного району для перетворення його на етнічно однорідний. При цьому була використана мілітарна сила (армія, прикордонники, сили безпеки, міліція), погрози силових структур, антиукраїнська владна пропаганда, блокада радянсько-польського та польсько-чехословацького кордонів, що

⁸ О. Bazhan, *Przymusowi wyselenia naselennia Ukrainiskoi RSR u 1930-kh – na pochatku 1950-kh rokov: dynamika, kontynhent, masshtaby* [v:] *Rosiia – Ukraina: zrazy, soiuzu, viiny*, red. M. Lytvyn, Libra Terra, Lviv–Ternopil 2024, s. 531–545.

стали складовою цілеспрямованої політики польської комуністичної влади для усунення примусовими методами цивільного непольського/українського населення з Надсяння, Лемківщини і Холмщини, тобто з певного географічного регіону, а згодом його денаціоналізації. Указана оцінка корелюється з пунктами резолюції Ради безпеки ООН № 780 від 6 жовтня 1992 р. щодо дійсних чисток у колишній Югославії.

Уважаємо, що Український інститут національної пам'яті (УІНП) повинен створити реєстр/каталог пам'яток історії та культури українців у Польщі, насамперед на території українських етнічних земель – Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. До речі, добрим прикладом для каталогізування українських історико-культурних пам'яток у сусідній державі може слугувати аналогічний реєстр польських пам'яток в Україні, який уклав Інститут національної пам'яті Польщі і з яким, імовірно, знайомі фахівці УІНП. Компартійна влада СРСР про тогочасні етнокультурні втрати (репресії проти діячів культури і священників, інтелігенції, закриття духовних святинь) сусідніх народів воліла не говорити. Матеріали про давні й сучасні духовні святини Закерзоння зібрав львівський історик архітектури Петро Слободян⁹. Літопис еміграції Української Народної Республіки на цих теренах реконструювали Омелян Вішка (Торунь), Олександр Колянчук (Перемишль), Руслана Давидюк (Рівне), Андрій Портнов (Львів)¹⁰. Трагедію знищених і частково відновлених українських військових меморіалів у Варшаві, Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Вадовицах, Каліші, Щепйорно, Александрові-Куявському та інших місцевостях описав

⁹ V. Slobodian, *Tserkvy Kholmiskoi yeparkhii*, Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Lviv 2005.

¹⁰ E. Wyszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001; A. Kolańczuk, *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*, Przemyśl 2017; R. Davydiuk, *Ukraińska polityczna emigracja w Polsce: skład, struktura, hromadsko-polityczni praktyki na terytorii Wołyńskiego województwa*, Lviv–Rivne 2016; A. Portnov, *Nauka u vyhnanni: naukova i osvithnia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoiennii Polshchi (1919–1930)*, Kharkiv 2008.

згаданий уродженець Холмщини Олександр Колянчук¹¹. Історію української періодики, її творців на цих теренах проаналізував польський історик українського походження Омелян Вішка (Торунь)¹². Біографії відомих українців Варшави відтворив Роман Шагала¹³; його дружина, полька Єва Шагала уклала рецептуру місцевої української кухні. Великий масив документів про депортації та депортованих у 1944–1951 рр. зібрали науковці з Польщі Євген Місіло, Микола Сивіцький, Роман Дрозд, Богдан Гук, Ігор Галагіда, Ян Пісулінський, Гжегож Мотика та інші¹⁴, а також дослідники з України – Юрій Макар, Віталій Макар (Чернівці), Юрій Сливка, Наталя Данилиха, Юлія Павлів (Львів), Володимир Баран (Луцьк), Олег Бажан, Володимир Сергійчук (Київ), Тетяна Пронь (Миколаїв) та інші¹⁵. Михайло Козак із

¹¹ O. Kolianchuk, *Za nashu i vashu svobodu. Uchasznyky ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rokiv. Mistsia pamiaty v Polishchi. Dovidnyk*, Wydawnictwo „Kolo”, Drohobych 2014; O. Kolianchuk, *Uvichnennia neskorenykh. Ukrainski viiskovi memorialy 20–30-kh rr. XX st. u Polishchi*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv 2003.

¹² E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. 1920–1939*, Toruń 2001.

¹³ R. Szagała, E. Wiszka, *Ukraińcy w Warszawie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa 2010.

¹⁴ E. Miśiło, *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, Warszawa 1993; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 2. *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. W. Chudzik i in., Warszawa 2000; *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, red. E. Miśiło, t. 1. *Dokumenty 1944–1945*, Warszawa 1996; t. 2. *Dokumenty 1946*, Warszawa 1999; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 3, Tyrsa, Warszawa 1994; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009; Gr. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2020; R. Drodz, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001; R. Drodz, *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przyszłości (1947–2005)*, Słupsk 2013; Gr. Motyka, *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Wydawnictwo literackie, Warszawa 2023.

¹⁵ *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady*, red. Yu. Slyvka ta in., Lviv 1996, t. 1. 1939–1945, t. 2. 1946–1947, Lviv 1999; t. 3. *Spohady*, Lviv 2002; V. Serhiichuk, *Trahediia*

Перемишля, отець Богдан Прах (донедавна ректор Українського Католицького Університету) описали долі репресованих священників Греко-Католицької Церкви в Польщі після Другої світової війни¹⁶. Юрій Гаврилюк відтворив давній і новітній літопис Підляшшя¹⁷. Уже згаданий Михайло Козак започаткував облік пам'ятних таблиць і знаків на честь депортованих у ході злочинної операції „Вісла” 1947 р.¹⁸ Узагальнюючі висновки польських та українських істориків щодо вказаної проблеми та українсько-польських відносин середини ХХ століття загалом подано в матеріалах наукових семінарів в Україні та Польщі „Україна – Польща: важкі питання”¹⁹.

Надзвичайно цінними є спогади, у яких реконструюється травматичний/посттравматичний досвід родин депортованих²⁰. Важливу інформацію про реакцію суспільства на проблеми депортованих містять українські періодичні видання в Польщі:

ukraintsiv Polshchi, Ternopil 1997; V. Serhiichuk, *Ukrainskyi zdvyh: Zakerzonnia, 1939–1947*, Ukrainska Vydavnycha Spilka, Kyiv 2004; Yu. Artymyshyn, *Spilnota deportovanykh ukraintsiv iz polsko-ukrainskoho prykordonnia: dyskurs mists pamiaty v Ukraini ta Polshchi* [v:] *Ukrainski markery v istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, red. M. Lytvyn, Universytetska knyha, Lviv–Sumy 2024, s. 157–190.

¹⁶ М. Козак, *Pomiany, Hospody, dushi sluh tvoikh*, Vydavnychiy viddil „Svichado”, Peremyshl–Lviv 2002; B. Prakh, *Dukhovenstvo Peremyskoï yeparkhii ta Apostolskoï administratsii Lemkivshchyny*, t. 1. *Biohrafichni narysy (1939–1989)*, t. 2. *Dokumenty i materialy*, Ukrainskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2015.

¹⁷ Yu. Havryliuk, *Vid Volodymyrovykh pokhodiv do linii Kerzona*, Toronto–Bilostok 2013.

¹⁸ *U poshukakh pravdy pro aktsiiu „Visla”*. Zbirnyk dopovidei i materialiv konferentsii, prysviachenoi aktsii „Visla”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Peremyshl 1998.

¹⁹ *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001)*. Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945), NDAP, Ośrodek Karta, Warszawa 2003; *Україна – Польща: важкі питання*, t. 10, Varshava 2006.

²⁰ Див. наприклад: *Yavozhno. Spohady viazniv polskoho kontsentratsiinoho taboru*, red. B. Huk, M. Ivanyk, Obiednannia Ukraintsiv „Zakerzonnia”, Peremyshl–Toronto–Lviv 2007.

„Наше слово”, „Між Бугом і Нарвою”, „Ватра”, „Перемиські дзвони”, „Український журнал”, „Український альманах” та ін. Серед них відзначимо дискусійні публікації „Українського Альманаху”, який видавало Об’єднання Українців у Польщі²¹. Аналогічний матеріал містили інформаційні бюлетені суспільно-культурних товариств в Україні²². Принагідно зауважимо, що чекають на видавця рукописи учня Михайла Грушевського – Івана Крип’якевича про його рідну Холмщину (репресії царату, церковно-релігійні трансформації, український рух у добу модернізації), які нині зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Вони

²¹ Див.: Р. Andrusechko, *Chy ye zhyttia pislia aksii „Visla”?* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 46–48; Н. Spodarek, *Zhyttia pislia aksii „Visla” ye, ale deportatsiia vyznachyla yoho napriamky* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 49–51; І. Khruslinska, *Unykaiuchy rozmov pro istoriiu, budemo „shchaslyvo” zhyty u virtualnii diisnosti* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 52–56; І. Horkiv, *Pro fundamenty* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 57–59; М. Dzievierskyi, *Pamiat i mobilizatsiia. Mii holos na II Konhresi ukrainsiv u Polshchi* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 64–74; І. Iliushyn, *Vazhka ukrainsko-polska istorychna spadshchyna* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 217–230; R. Kabachii, *Spivpratsia Ukrainkoi Povstanskoi Armii i Armii Kraiovoi proty vyselennia ukrainsiv z Polshchi* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 231–240; О. Savchuk, *Zavershennia deukrainizatsii Kholmshchyny ta Pidliashshia v khodi provedennia viiskovoi aksii Operatyvnoi hrupy „Visla”* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 241–256; D. Baikienich, *Adaptatsiia ukrainsiv z Polshchi v kolhospakh skhidnykh oblastei URSR u druhiy polovyni 1940-kh rokiv* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukrainsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 257–266.

²² Див., наприклад: Ya. Syrnyk, *Aksiia „Visla” yak element pobudovy komunistamy „monopatsionalnoi derzhavy”* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 7–9; Zaiava Koordynatsiinoi rady obiednannia „Zakerzonnia” u zviazku iz 60-richchiam aksii „Visla” [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 10–11; О. Zhuk, *Spohady pro zhyttia i borotbu 1939–1947 rr.* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 41–44; М. Pavliuk, *Selo nad Ratoiu* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 69–74.

дають можливість краще зрозуміти традиції та ментальність постраждалих у ХІХ–ХХ ст. холмщаків-українців.

Важливо й те, що львівська мисткиня Ірина Гах нещодавно реконструювала долю українських мистецьких колекцій пограниччя, зокрема із музею „Лемківщина” у Сяноку²³. Указану мистецьку експертизу треба продовжити в різних музеях Польщі. Галина Сварник описала колекції архіву Наукового товариства імені Шевченка у Львові, який у роки Другої світової війни незаконно вивезений нацистами до Польщі, а нині зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві²⁴. Унікальні документи про репресивну політику нацистської Німеччини, влади ПНР, СРСР щодо місцевого українського населення у 1940-і роки зібрав Ігор Галагіда. Особливість українсько-польського військово-політичного протистояння на пограниччі в роки Другої світової війни, вплив на нього російсько-радянського і нацистського чинників дослідила Оксана Калішук²⁵, а з польського боку – Гжегож Мотика, Гжегож Грицюк, Леон Попик та ін.²⁶ Сучасну історичну політику Польщі фахово вивчають мої колеги Людмила Стрільчук (Луцьк), Любомир Хахула²⁷, Олег Піх (Львів), а українську – Томаш Стриєк (Варшава)²⁸.

²³ I. Hakh, *Muzei „Lemkivshchyna”: kulturno-istorychna spadshchyna*, Lviv 2024.

²⁴ H. Svarnyk, *Arkhivni ta rukopysni zbirkky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi. Kataloh-informator*, Ukrainyskiy Arkhiv, Varshava–Lviv–Niu-York 2005.

²⁵ O. Kalishchuk, *Zakulissia Volynskoi trahedii: pro radianskyi chynnyk ukrainsko-polskoho protystoiannia* [v:] *Rosiiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*, red. M. Lytvyn, Lviv 2022, s. 511–518; O. Kalishuk, *(Ne)pamiat i markuvannia publichnoho prostoru: pryklad Volyni 43* [v:] *Ukrainski markery istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, Lviv–Sumy 2024, s. 191–211.

²⁶ Gr. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960*, Warszawa 2006.

²⁷ L. Khakhula, „Rizuny” chy pobratymy? *Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, Lviv 2016; L. Khakhula, „O historii trzeba rozmawiać”. *Współpraca kulturalna Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyła Stefanyka jako polityka historyczna (koniec XX – początek XXI wieku)* [w:] „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 2021, t. 32, s. 105–124.

²⁸ T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007.

Уважаємо також, що інформація про репресованих – українців, а ймовірно, і поляків у 1940–1951 рр. вартувало би внести до обласних книг серії „Реабілітовані історією”, якими опікуються Інститут історії України НАН України, обласні редколегії, представники облрад.

Про злочини тогочасних тоталітарних режимів нагадують пам’ятні знаки, які встановили в останні десятиліття суспільно-культурні товариства „Лемківщина”, „Надсяння”, „Холмщина” у Львові, Тернополі, Чорткові, Самборі, Рівному, Володимирі-Волинському, Луцьку, у підльвівському селі Сокільники, селі Мариновому на Одещині, хуторі Бескид (неподалік с. Копанки Калуського району Івано-Франківської області). На останньому 2011 р. викарбувано: „Встановлено в пам’ять примусово переселених у 1951 році українців з території Польщі, с. Устянова Нижньо-Устрицького району. С. Маринове (Нейфрейденталь) засновано у 1818 році німцями-колоністами. Збудовано коштами внуків-переселенців...”. Далі подано 159 прізвищ депортованих голів родин. Принагідно зауважимо, що багато представників цих родин змушені були запізнати радянський „рай” у колгоспах Одещини – імені Сталіна, Молотова, Держинського, Будьонного, Ворошилова, Куйбишева, Калініна, Ватутіна, Димитрова, Тельмана, Хрущова та ін. Лише одиницям із них вдалося провратися через кордон до рідного с. Устянова²⁹.

Комеморативні практики (маркування місць пам’яті поза межами „малої Батьківщини”, панахиди, виставки) підтримують різні державні, громадські та приватні музеї, громадські структури. 1996 р. відкрито музей лемківської культури при товаристві „Лемківщина” у м. Монастириськ Тернопільської області, який 2011 р. реорганізовано в комунальний музей лемківської культури і побуту; на його основі створено музей „Лемківське село”. Завдяки ініціативі Степана Кіщака у Львові організовано приватний музей лемківської різьби і писанки. Сподіваємося,

²⁹ І. Nitochko, M. Vernyhora, 126 dniv. *Istoriia ostannoï deportatsii. Pres-kurier*, Odesa 2016, s. 3–144.

що буде реанімовано будівництво музейного комплексу культури та побуту депортованих українців при Винниківському історико-краєзнавчому музеї (під Львовом), тим більше, що вже виділено землю і погоджено основну будівельну документацію, однак затягнувся пошук бюджетних і позабюджетних коштів. Представники львівського і київського товариства „Холмщина” беруть участь у діяльності меморіальних музеїв Михайла Грушевського у Києві та Львові. Товариство „Надсяння” ініціювало спорудження пам’ятника депортованим у Львові, який освячено у грудні 2021 р.³⁰ Регулярно в Польщі та Україні відбуваються лемківські ватри, у Городку на Львівщині – пісенні фестивалі-конкурси художніх колективів суспільно-культурних товариств депортованих.

Аналогічні пропам’ятні заходи за участю делегацій з України регулярно організовуються в українських домівках у Вроцлаві, Гданську, Щеціні, Ольштині, Кошаліні, Холмі, Народному домі в Перемишлі, а також в українських осередках США і Канади. Чималий досвід з організації тематичних конференцій, збору спогадів, відеоматеріалів та інших документів набула Фундація св. Володимира у Кракові³¹.

Хотілося б також дівішої праці Національної комісії з реабілітації, що створена 2019 р. при Українському інституті національної пам’яті, який наприкінці 2025 р. вийде з підпорядкування Міністерства культури та інформаційної політики й стане центральним органом виконавчої влади, як це було раніше. Віриться, що наукові та комемораційні акції в країні вийдуть за рамки регіональних і стануть всеукраїнськими. Суспільство чекає і якнайшвидшого прийняття підзаконних нормативно-правових актів до Закону Верховної Ради України від

³⁰ Yu. Artymyshyn, *Spilnota deportovanykh ukrainsiv iz polsko-ukrainskoho prykordonnia: dyskurs mists pamiati v Ukraini ta Polshchi 1990–2023 rokiv* [v:] *Ukrainski markery v istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, red. M. Lytvyn, Universytetska knyha, Lviv–Sumy 2024, s. 235–270.

³¹ *Po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 r.*, pod red. W. Mokrego, Kraków 1997.

16 липня 2025 р. № 4540-IX, який нарешті визнав незаконність і злочинність депортацій 1944–1951 рр., декларував порядок і умови компенсації депортованим в Україні³².

Сподіваємося, що наша новітня історія буде не лише зброєю, але й терапією для кількох поколінь українців, які прагнуть краще пізнати минуле пограниччя, а також щиро й толерантно спілкуватися з сусідами-поляками у спільному домі – Європейському Союзу.

References

- Andrusechko P., *Chy ye zhyttia pislia aksii „Visla”?* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 46–48.
- Artyмышyn Yu., *Spilnota deportovanykh ukraintsiv iz polsko-ukrainskoho prykordonnia: dyskurs mist pamiati v Ukraini ta Polshchi* [v:] *Ukrainski markery istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, red. M. Lytvyn, Universytetska knyha, Lviv–Sumy 2024, s. 157–190.
- Baikienich D., *Adaptatsiia ukraintsiv z Polshchi v kolhospakh skhidnykh oblastei URSR u druhiy polovyny 1940-kh rokiv* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 257–266.
- Bazhan O., *Prymusovi vyselennia naselennia Ukrainskoi RSR u 1930-kh – na pochatku 1950-kh rokiv: dynamika, kontynhent, masshtaby* [v:] *Rosiia – Ukraina: zrady, soiuzu, viiny*, red. M. Lytvyn. Libra Terra, Lviv–Ternopil 2024, s. 531–545.
- Davydiuk R., *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: Sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*, Lviv–Rivne 2016.
- Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady*, red. Yu. Slyvka ta in., Lviv 1996, t. 1. 1939–1945, t. 2. 1946–1947, Lviv 1999; t. 3. *Spohady*, Lviv 2002.

³² *Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy vid 16.07.2025 № 4540-IX „Pro vidnovlennia prav osib, deportovanykh za natsionalnoi oznakoiu” shchodo vyznannia deportovanykh hromadian Ukrainy, yaki u 1944–1951 rokakh buli prymusovo pereseleni z terytorii, na yakykh kompaktno prozhyvalo ukrainske naselennia ta yaki na toi chas vkhodyly do skladu Polskoi Respubliki*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4540-20#Text> [16.11.2025].

- Drozd R., *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001.
- Drozd R., *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005)*, Słupsk 2013.
- Dzievierskyi M., *Pamiat i mobilizatsiia. Mii holos na II Konhresi ukraintsiv u Polshchi* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 64–74.
- Hakh I., *Muzei „Lemkivshchyna”: kulturno-istorychna spadshchyna*, Lviv 2024.
- Horkiv I., *Pro fundamenti* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 57–59.
- Iliushyn I., *Vazhka ukrainsko-polska istorychna spadshchyna* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 217–230.
- Kabachii R., *Spivpratsia Ukrainskoi Povstanskoi Armii i Armii Kraiovoi proty vyselennia ukraintsiv z Polshchi* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 231–240.
- Kalishchuk O., *Zakulissia Volynskoi trahedii: pro radianskyi chynnyk ukrainsko-polskoho protystoiannia* [v:] *Rosiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*, red. M. Lytvyn, Lviv 2022, s. 511–518.
- Kalishuk O., (Ne)pamiat i markuvannia publicnogo prostoru: pryklad Volyni43 [v:] *Ukrainski markery istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, Lviv–Sumy 2024, s. 191–211.
- Khakhula L., „O historii trzeba rozmawiać”. Współpraca kulturalna Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. Wasyła Stefanyka jako polityka historyczna (koniec XX – początek XXI wieku) [w:] „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 2021, t. 32, s. 105–124.
- Khakhula L., „Rizuny” chy pobratymy? Suchasni polski dyskursy pro Ukrainu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv 2016.
- Khruslinska I., *Aktsiia „Visla” bula zlochynom proty liudianosti*, <https://zbruc.eu/node/117125> [dostęp: 16.11.2026].
- Khruslinska I., *Unykaiuchy rozmov pro istoriiu, budemo „shchaslyvo” zhyty u virtualnii diisnosti* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 52–56.
- Kitsak V., Lytvyn M., *Problema ukrainsko-polskoho pohranychchia v roky Druhoi svitovoi viiny: brytanski, polski, amerykanski ta radianski vyklyky* [v:] *Ukrainski markery v istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia*, red. M. Lytvyn, Universytetska knyha, Lviv–Sumy 2024, s. 157–190.
- Kolańczuk A., *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*, Przemyśl 2017.
- Kolańczuk A., *Obóz internowania oraz ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921)*, Przemyśl 2017.

- Kolianchuk O., *Uvichnennia neskorenykh. Ukrainski viiskovi memorialy 20–30-kh rr. XX st. u Polshchi*, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv 2003.
- Kolianchuk O., *Za nashu i vashu svobodu. Uchasnyky ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rokiv. Mistsia pamiaty v Polshchi. Dovidnyk*, Wydavnytstvo „Kolo”, Drohobych 2014.
- Kozak M., *Pomiany, Hospody, dushi sluh tvoikh*, Vydavnychi viddil „Svichado”, Peremysyl–Lviv 2002.
- Makar Yu., Hornyi M., Makar V., Saliuk A., *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947)*, Chernivtsi 2011, t. 1, s. 135–173.
- Misiło E., *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, Warszawa 1993.
- Motyka Gr., *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Wydawnictwo literackie, Warszawa 2023.
- Motyka Gr., Stryjek T., Zajączkowski M., *Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła”*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2020.
- Motyka Gr., *Ukraińska partyzantka 1942–1960*, Warszawa 2006.
- Nitochko I., Vernyhora M., *126 dniv. Istoriia ostannoi deportatsii*, Pres-kurier, Odesa 2016.
- Pavliuk M., *Selo nad Ratoiu* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 69–74.
- Pidsumkove komiunike* [v:] *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*, t. 10, Varshava 2006, s. 360–361.
- Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 r.*, pod red. W. Mokrego, Kraków 1997.
- Pohrom. Hrubeshivshchyna, vesna 1944*, red. I. Halahida, M. Ivanyk, Ukrainskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2015.
- Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)*, NDAP, Ośrodek Karta, Warszawa 2003.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, ed. W. Chudzik i in., Warszawa 2000.
- Portnov A., *Nauka u vyhnanni: naukova i osvittia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoiennii Polshchi (1919–1930)*, Kharkiv 2008.
- Prakh B., *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny*, t. 1: *Biohrafichni narysy (1939–1989)*, t. 2: *Dokumenty i materialy*, Ukrainskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2015.
- Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy vid 16.07.2025 № 4540-IX „Pro vidnovlennia prav osib, deportovanykh za natsionalnoiu oznakoiu” shchodo vyznannia*

- deportovanyh hromadian Ukrainy, yaki u 1944–1951 rokakh buly prymusovo pereseleni z terytorii, na yakykh kompaktno prozhyvalo ukrainske naselennia ta yaki na toi chas vkhodyli do skladu Polskoi Respubliki*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4540-20#Text> [16.11.2025].
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, erd. E. Misiło, t. 1. *Dokumenty 1944–1945*, Warszawa 1996, t. 2. *Dokumenty 1946*, Warszawa 1999.
- Savchuk O., *Zavershennia deukrainizatsii Kholmshchyny ta Pidliashshia v khodi provedennia viiskovoi aksii Operatyvnoi hrupy „Visla”* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 241–256.
- Serhiichuk V., *Trahediia ukraintsiv Polshchi*, Ternopil 1997.
- Serhiichuk V., *Ukrainskyi zdvyh: Zakerzonnia, 1939–1947*, Ukrainska Vydavnycha Spilka, Kyiv 2004.
- Siwicki M., *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 3, Tyrsa, Warszawa 1994.
- Slobodian V., *Tserkvy Kholmiskoi yeparkhii*, Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Lviv 2005.
- Spodarek H., *Zhyttia pislia aksii „Visla” ye, ale deportatsiia vyznachyla yoho napriamky* [v:] „Ukrainskyi Almanakh 2013”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Varshava 2013, s. 49–51.
- Stryjek T., *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007.
- Svarnyk H., *Arkhivni ta rukopysni zbirky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi. Kataloh-informator*, Ukrainskyi Arkhiv, Varshava–Lviv–Niu-York 2005.
- Syrnyk Ia., *Aktsiia „Visla” yak element pobudovy komunistamy „mononatsionalnoi derzhavy”* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny” 2007, № 15, s. 7–9.
- Szagała R., Wiszka E., *Ukraińcy w Warszawie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa 2010.
- U poshukakh pravdy pro aktsiiu „Visla”*. Zbirnyk dopovidei i materialiv konferentsii, prysviachenoj aktsii „Visla”, Obiednannia ukraintsiv u Polshchi, Peremyshl 1998.
- Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*, t. 10, Varshava 2006.
- Ukrainski zhertvy Kholmshchyny i pvidennoho Pidliashshia u 1939–1944 rr.*, red. I. Halahida, M. Ivanyk, Ukrainskyi Katolytskyi Universytet, Lviv 2021.
- Verkhovetska A., „*Tse rishennia superechyt istorychnii pravdi ta pravu*”: v Ukraini ta Polshchi hostro krytykuiut rishennia polskoho Instytutu natsionalnoi pamiaty pro prypynennia rozsliduvannia operatsii „Visla”, <https://naszwybir.pl/akcja-wisla> [dostup: 16.11.2026].
- Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001.
- Wiszka E., *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce. 1920–1939*, Toruń 2001.

Yakshcho aktsiia „Visla” ne zlochyn – shcho zh todi zakon?, https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTIN17akagj2l9kUx38E [dostup: 16.11.2026].

Yavozhno. Spohady viazniv polskoho kontsentratsiinoho taboru, red. B. Huk, M. Ivanyk, Obiednannia Ukraintsiv „Zakerzonnia”, Peremyshl–Toronto–Lviv 2007.

Zaiava Koordynatsiinoi rady obiednannia „Zakerzonnia” u zviazku iz 60-richchiam aktsii „Visla” [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 10–11.

Zhuk O., *Spohady pro zhyttia i borotbu 1939–1947 rr.* [v:] „Visnyk Liubachivshchyny”, 2007, № 15, s. 41–44.